

teyit etmektedir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 620). 3. *Hidâyetü'l-mürîd li-Cevheretü't-tevhîd*. Lekânî'nin kelâm ilmini öğrenmeye başlayanlar için yazdığını belirttiği bu şerh, *Cevheretü't-tevhîd*'e yaptığı şerhlerin en küçüğüdür (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 625). Orta boy 249 varaktan oluşan şerhte önemli Eş'arî kelâmcılarına ait eserlerden nakiller yapılır, belli başlı kelâmcıların farklı görüşlerine ve delillerine temas edilir.

İbrâhim el-Lekânî'den sonra *Cevheretü't-tevhîd* üzerine yapılan çalışmaların ilki oğlu Abdüsselâm'a aittir. Abdüsselâm önce babasının *Umdetü'l-mürîd*'e yaptığı bazı ta'likleri yeniden tertip ederek *İrşâdü'l-mürîd* adlı şerhi hazırlamış, sonra da bunu genişleterek *İthâfü'l-mürîd* adını verdiği yeni bir şerh meydana getirmiştir. Bu eser Kahire'de defalarca basılmış ve Ezher'in lise kısmında yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. *İthâfü'l-mürîd*'e Şeyh Muhammed el-Emîr (*Hâşiyetü 'alâ İthâfî'l-mürîd*, Bulak 1282; Kahire 1300, 1309), İbrâhim el-Bâcûrî (*Tuḥfetü'l-mürîd 'alâ Şerḥi Cevheretü't-tevhîd*, Kahire 1279) ve Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (*en-Nizâmü'l-ferîd bi-taḥkîki Cevheretü't-tevhîd*, Kahire 1375/1955) tarafından hâşiyeler yazılmıştır. Bunların en meşhuru Muhammed el-Emîr'e ait olanıdır. *Cevheretü't-tevhîd* ve şerhleri üzerinde daha başka çalışmalar da yapılmıştır (bk. Brockelmann, II, 436-437).

BİBLİYOGRAFYA:

İbrâhim b. İbrâhim el-Lekânî, *Umdetü'l-mürîd li-Cevheretü't-tevhîd*, Üsküdar Selim Ağa Ktp., nr. 623, 624; a.mlf., *Hidâyetü'l-mürîd*, Üsküdar Selim Ağa Ktp., nr. 625, vr. 1^b; *Keşfü'z-zunûn*, I, 620; Abdüsselâm b. İbrâhim el-Lekânî, *İthâfü'l-mürîd*, Kahire 1375/1955, s. 7; Serkîs, *Mu'cem*, I, 474; II, 1592-1593; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 436-437; H. Laoust, *Les Schismes dans l'Islam*, Paris 1965, s. 315; M. Watt, *İslâmî Tetkikler: İslâm Felsefesi ve Kelâmı* (trc. Süleyman Ateş), Ankara 1968, s. 138-139; Şerkâvî, "İbrâhim el-Lekânî", *A'lâmü'l-fikri'l-insânî*, I, Kahire 1984, s. 22-23; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 622.

EMRULLAH YÜKSEL

CEVHERÎ, Abbas b. Saîd

(عباس بن سعيد الجوهري)

IX. yüzyıl İslâm matematikçisi ve astronomu.

Halife Me'mûn devrinde (813-833) yetiştiği ve o dönemde Bağdat ile Şam'da yapılan astronomik gözlemlere katıldığı bilinmektedir. İbnü'l-Kiftî'ye göre ast-

ronomi aletlerinin yapım işlerini idare eden Cevherî aynı zamanda Halife Me'mûn'un dostu idi. Bağdat yakınlarındaki Şemmâsiye'de yapılan astronomik araştırmalara onun da iştirak etmesini bizzat halife istemiş, o da bu çalışmalarını sırasında bazı yıldızlarla gezegenlerin yerlerini tesbit etmeyi başarmıştı. Cevherî ve arkadaşlarının bu çalışmalarını İslâm dünyasında ilk astronomi çalışmaları olarak değerlendiren İbnü'l-Kiftî ayrıca onun "teysîr ilmi"nde de (insan ömrünün ne kadar olduğunu tahmine çalışan astroloji teorisi) üstat olduğunu söylemektedir (bk. *İḥbârü'l-'ulemâ'*, s. 219). Kaynaklarda vefat tarihiyle ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır.

Eserleri. 1. *Kitâbü Tefsîri Kitâbi Uklidis*. İbnü'n-Nedîm, Cevherî'nin Öklid'in (Eukleides) *Elemanlar* adlı kitabı üzerine kaleme aldığı, fakat günümüze kadar ulaşamayan bir eseri olduğunu bildirmektedir. 2. *Kitâbü'l-Eşkâl elletî zâdehâ fi'l-makâleti'l-ûlâ min Uklidis* (*Elemanlar*'ın 1. makalesine ilâveler). İbnü'n-Nedîm'in bildirdiğine göre bu eser de bir önceki gibi Öklid'in aynı adlı kitabıyla ilgilidir. 3. *Kitâbü'z-Zic* (astronomik cetveller kitabı). İbnü'l-Kiftî Bağdat'taki rasatlara dayanan bu cetvellerin astronomlar arasında meşhur olduğunu bildirmektedir. 4. *el-İslâh li-Kitâbi'l-Uşûl*. Nasîrüddîn-i Tûsî Öklid'in paraleller teorisine ayırdığı *er-Risâletü's-şâfiye 'ani's-şekki fi'l-ḥuṭûṭi'l-mütevâziye* adlı eserinde Cevherî'ye izâfe ettiği böyle bir kitaptan bahsetmektedir (bk. *DSB*, VII, 79; krş. Sezgin, V, 243). Tûsî'ye göre bu kitap, *Elemanlar*'daki önermelerle teoremlere Cevherî'nin eklediği elli kadar önermeyi ihtiva etmektedir. Tûsî ayrıca bu önermelerden Öklid'in paraleller postülatını ispata yönelik altı tanesini de kitabına almıştır. Cevherî'nin çalışması, Öklid postülatının Arapça yazılmış eserler arasında bilinen en eski ispatıdır. Tûsî *el-İslâh*'tan onun Öklid'e ek olarak verdiği şu önermesini de ictibas etmiştir: "Herhangi bir noktadan farklı yönlerde geçirilen üç doğrunun meydana getirdiği üç açının toplamı dört dik açı toplamına eşittir". Cevherî'nin ayrıca Eudoxos-Arkhimedes aksiyomuna oldukça değişik bir yorum getirdiği de bilinmektedir. Millet Kütüphanesi'nde (Feyzullah Efendi, nr. 1359) kayıtlı bir yazma eser (vr. 239^b-240^b), muhtemelen onun *Elemanlar* üzerine yazdığı kitapların birinden alınmış bir parçayı ihtiva etmektedir. 5. *Tercemetü Kitâbi's-Sümûm*. Hintli

filozof ve hekim Şânâk'ın (Cânakya, Kautilya) tıbbî eserinin Arapça tercümesidir (Sezgin, III, 197). 6. *ez-Ziyâdât fi'l-makâleti'l-ḥâmise min Kitâbi Uklidis*. Kaynaklarda Cevherî'ye isnat edilen bir başka eserdir.

BİBLİYOGRAFYA:

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 33; İbnü'l-Kiftî, *İḥbârü'l-'ulemâ'* (Lippert), s. 64, 219; a.e., Kahire, ts. (Mektebetü'l-Mütenebbî), s. 47, 148; Suter, *Die Mathematiker*, s. 12; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 382; Sezgin, *GAS*, V, 243-244; VI, 138-139, ayrıca bk. III, 194, 197; V, 33, 98, 105, 223; Sarton, *Introduction*, I, 562; *DSB*, VII, 79-80.

FERRUH MÜFTÜOĞLU

CEVHERÎ, İbrâhim b. Saîd

(إبراهيم بن سعيد الجوهري)

Ebû İshâk İbrâhîm b. Saîd el-Cevherî
(ö. 247/861)

Hadis hâfızı.

170'ten (786) sonra doğdu. Aslen Taberistanlı olduğundan Taberî nisbesiyle de anılır. Babası da hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Muhammed b. Fudayl, Ve-kî' b. Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Vâkidî gibi âlimlerden hadis öğrendi. Buhârî dışındaki *Kütüb-i Sitte* imamları da onun talebesi oldular. Öğrendiği hadisleri yazdı. Babasının sağladığı maddî imkânlar sayesinde birçok muhaddisin rivayetlerini elde edip yazdı. Kendisine Hz. Ebû Bekir'in rivayet ettiği bir hadis sorulunca câriyesinden Ebû Bekir'in müsnedinden 23. cüzü getirmesini istemiş, Ebû Bekir'in elli kadar bile rivayetleri bulunmadığı, bu sebeple onun rivayetlerinin yirmi üç cüz olamayacağı söylenince de, "Eğer yanımda her hadisin 100 ayrı senedi yoksa ben kendimi o konuda yetim sayarım" demiştir.

Hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiş olan Cevherî güvenilir bir râvî olarak bilinmektedir. Ahmed b. Hanbel onun pek çok hadis yazdığını söyleyerek talebelerine Cevherî'den hadis öğrenmelerini tavsiye etmiştir. Cevherî kıraat ilmini, Nâfi'in talebeleri olan İsmâil b. Ebû Üveys ile Ebû Bekir b. Ebû Üveys'ten semâ* yoluyla almıştır.

Cevherî hayatının son yıllarında Ceyhan nehri kıyısındaki Massîsa (Missîsa) hudut muhafaza birliğine katılarak Aynizerbâ Kalesi'ne yerleşti ve orada vefat etti. Ölüm tarihi olarak 244 (858), 249 (863), 253 (867) ve 256 (870) yılları da zikredilmektedir.

Hız. Ebû Bekir'in rivayet ettiği hadisleri derlediği ve yirmi üç cüz kadar olduğu söylenen *el-Müsned* adlı hacimli eserinin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

el-Cerh ve't-ta'dil, II, 104; Hatib, *Târîhu Bağdad*, VI, 93-96; *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 94; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 177-178; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, XII, 149-151; a.mlf., *Tezkiretül-huffâz*, II, 515-516; a.mlf., *Mizânü'l-îtidâl*, I, 35-36; İbnü'l-Cezerî, *Çayetü'n-nihâye*, I, 15; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, I, 123-125; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 113; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstefta*, s. 63.

İSMAİL L. ÇAKAN

CEVHERİ, İsmâil b. Hammâd

(إسماعيل بن حماد الجوهري)

Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî
(ö. 400/1009'dan önce)

Tâcû'l-luğa adlı sözlüğüyle tanınan
Arap dili âlimi.

Aslen Türk olup Fârâb'da doğdu. İnci, yakut, elmas gibi değerli taş yapımı veya ticaretiyle uğraşan kimse mânasına gelen Cevherî nisbesiyle anılmasının sebebi bilinmemektedir. İlk tahsiline Fârâb'da *Dîvânü'l-edeb* adlı sözlüğün yazarı olan dayısı İshak b. İbrâhim el-Fârâbî'den (ö. 350/961) ders alarak başladı. Daha sonra değerli hocalardan faydalanmak üzere Bağdat'a gitti. Orada Ebû Saîd es-Sîrâfî ile Ebû Ali el-Fârîsî'nin derslerine devam etti.

Muhtemelen bu sıralarda, kendisinden öncekilere göre değişik bir sözlük yazmayı düşündüğü için, hem dilin kullanım inceliklerine vâkıf olmak hem de planladığı esere malzeme toplamak maksadıyla Kuzey Irak, el-Cezîre ve Suriye'deki Rebîa kabileleriyle Hicaz ve Necid'deki Mudar kabileleri arasında uzun müddet kaldı. Cevherî aslen Türk olduğu için daha önce gramer yoluyla nazarı olarak öğrendiği Arapça'yı uzun süre gezip dolaştığı bu yerlerde uygulamalı olarak da öğrendi. Bu seyahatlerden sonra tekrar Bağdat'a döndü, fakat burada fazla kalmadan memleketine gitmek üzere yola çıktı. Uğradığı Damgan'da oranın eşrafından olan Ebû Ali Hüseyin b. Ali, kendisinden ilim tahsil etmek ve hat öğrenmek üzere Damgan'da kalmasını rica ettiği için bir süre orada kaldı. Daha sonra Horasan bölgesinin en büyük ilim merkezlerinden biri olan Nîşâbur'a gitti ve ömrünün sonuna kadar bu şehirde bir yandan eğitim ve öğretimle,

bir yandan da eser telifi ve Kur'an-ı Kerim istinsahıyla meşgul oldu. *Tâcû'l-luğa*'yı Ebû Mansûr Abdürrahim b. Muhammed el-Bîşekî adına burada yazdı. Sözlükçülüğü yanında iyi bir hattat olan Cevherî'nin hattı, daha önceki hattatlardan İbn Mukle'nin (ö. 272/886) hattıyla mukayese edilecek kadar güzel olduğu için yazdığı Kur'an nüshaları yüksek fiyatla müşteri buluyordu.

Ebû Sehl Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Herevî, İsmâil b. Muhammed b. Abdûs ed-Dehân ve Ebû İshak İbrâhim b. Sâlih el-Verrâk, Cevherî tarafından yetiştirilen ve onun sözlüğünün istinsah edilip yayılmasına hizmet eden taleberleridir.

Kaynakların belirttiğine göre son zamanlarında vesveseye kapılıp akli dengesini kaybeden Cevherî, uçmak için kanat takarak Nîşâbur'daki evinin veya caminin damına çıkmış, yazdığı sözlüğü kastederek toplanan halka, "Bu dünyada benden başka kimsenin yapmadığı bir şey yaptım. Ahiret için de kimsenin yapmadığı bir iş yapacağım" diyerek uçmaya kalkmış, fakat düşerek ölmüştür.

Eserleri. 1. *Tâcû'l-luğa**. *Şihâhu'l-luğa*, *eş-Şihâh fi'l-luğa* veya kısaca *eş-Şihâh* diye de bilinen bu eser, Arap sözlükçülüğü tarihinde tertip itibarıyla yeni bir çığır açtığı gibi sadece sahih kelimeleri (Bedevî Araplar'dan gelen fasih kelimeler) ihtiva etmesi açısından da ayrı bir özellik arz etmektedir. Yazıldığı günden bugüne kadar tekmile, zeyil, şerh, ihtisar, tenkit ve tercüme gibi birçok çalışmaya konu olan *Tâcû'l-luğa* ilk defa 1270'te (1853) Tebriz'de basılmış, daha sonra 1282 (1865) ve 1292 (1875) yıllarında Bulak'ta yayımlanmıştır. Ayrıca Ahmed Abdülgafûr Attâr tarafından da neşredilmiştir (I-VI, Kahire 1376/1956). 2. *Kitâbü 'Arûzî'l-varağa*. Bu eserinde Cevherî, Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791)

aruz sisteminde bazı değişiklikler yapmak suretiyle on beş bahri yedisi müfredât, beşi mürekkebat olmak üzere on iki bahre indirmiştir (bk. *DîA*, III, 428). Bir nüshası Âtîf Efendi Kütüphanesi'nde (nr. 1991, vr. 1^b-33^b) bulunan eser Muhammed el-Alemî tarafından neşredilmiştir (Dârülbeyzâ 1984). 3. *Kitâbü'l-Kavâfî*. Eser *Kitâbü 'Arûzî'l-varağa* ile beraber günümüze kadar gelmiş olup Âtîf Efendi Kütüphanesi'ndeki nüsha içindedir (vr. 34^b-60^a). Cevherî'nin *el-Mukaddime fi'n-naḥv* adlı eserinin günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Sealibî, *Yetimetü'd-dehr*, IV, 468-469; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 344-346; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba*, VI, 151-165; İbnü'l-Kırtî, *İnbâhu'r-ruvât*, I, 229-233; Ebû'l-Fidâ, *Târîh*, II, 145; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, XVII, 80-82; Abdülbâki b. Abdülmecid el-Yemânî, *İşâretü't-ta'ğyîn fi terâcîmü'n-nuḥât ve'l-luğaviyyîn* (nşr. Abdülmecid Diyâb), Riyad 1406/1986, s. 55-56; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, VII, 29-32; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 400-402; Firûzâbâdî, *el-Bulğa fi terâcîmü e'immeti'n-naḥv ve'l-luğa* (nşr. Muhammed el-Misrî), Küveyt 1407/1987, s. 66-68; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 446-448; Diyarbekrî, *Târîhu'l-hamîs*, II, 356; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (nşr. Mahmûd el-Arnaût), Beyrut 1410/1989, IV, 497-498; Serkis, *Mu'cem*, I, 723-724; Brockelmann, *GAL*, I, 133-134; *Suppl.*, I, 196-197; Kehâle, *Mu'cemü'l-mu'ellifîn*, II, 267-268; Sezgin, *GAS*, VIII, 215-224; Ahmet Subhi Furat, *al-Firûzâbâdî'nin aş-Şihâh'ı Tenkidî* (profesörlük takdim tezi, 1978), *DîA* Ktp., nr. 586, s. 17-38; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-edeb*, II, 615-617; C. Zeydan, *Âdâb*, I, 620-621; Ziriklî, *el-A'lam* (Fethullah), I, 313; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *Mukaddime'tü's-Şihâh*, Beyrut 1404/1984, s. 101-212; Moh. ben Cheneb, "Cevherî", *IA*, III, 126; L. Kopf, "al-Djâwharî", *EI*² (İng.), II, 495-497; Nihad M. Çetin, "Arûz", *DîA*, III, 427-430.

HULÛSİ KILIÇ

CEVHERİ es - SAGİR

(bk. İBNÜ'L-CEVHERİ).

İsmâil
b. Hammâd
el-Cevherî'nin
Kitâbü
'Arûzî'l-varağa
adlı eserinin
ilk iki sayfası
(Âtîf Efendi Ktp.,
nr. 1991)

